

Питання франкознавства

Орест Дорофтей

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ІВАНА ФРАНКА

І.Франко відіграв важливу роль у формуванні якісно нового інтелектуального та культурного дискурсу під кутом зору модернізації й інтернаціоналізації естетичної свідомості української нації. Як стверджує О.Пахльовська, він долучає вітчизняну культуру “до циркуляції проблематики загальнолюдської ваги, вводить її в глобальний діалог з культурами різних епох і народів. Так І.Франко розширив літературний досвід власної культури, її межі пізнання світу, універсалізував культурну рецепцію українського суспільства... А вже після становища “резервації”, на яку прирік Україну царський режим, невдовзі почалися форми радянського “гетто”. Та І.Франко, разом з Лесею Українкою, зробивши цю потужну “ін’єкцію європеїзму” в організм української культури, безпосередньо підготував мистецьку революцію “Розстріляного Відродження” під знаком Європи і в цілому поворот українського суспільства до реінтеграції в європейський культурний материк”¹. Учений намагався розширити культурний простір перед українською нацією, усвідомлюючи, що це стане найефективнішим чинником для її загального піднесення та для якісного структурування культурно-інтелектуального життя. Звідси — його невгамовна активність як перекладача, популяризатора світової літератури.

Уже на початку своєї творчості І.Франко усвідомлював глобальну дихотомію Європи: східний (візантійський) і західний (католицький) основоположні напрямки розвитку її культури. Отож проблема відмежованості, протиставлення двох великих духовно-інтелектуальних традицій для нього ніколи не існувала — він був і великим оксиденталістом і шанувальником православної самобутності водночас. Мабуть, тому письменник ніколи глибоко не переймався слов’янофільськими культурними теоріями, з якими був знайомий, за власним зізнанням, ще з гімназійних дрогибицьких часів.

Тоді ж І.Франко познайомився зі “старим Лімбахом”, великим шанувальником і знавцем німецької літератури, про якого розповів в оповіданні “Гірчичне зерно”. За власним зізнанням письменника і за спостереженням укладача й автора “Літопису життя і творчості Івана Франка” М.Мороза, саме Лімбах мав вирішальний вплив на формування художніх смаків юного поета, усіляко сприяв його захопленню німецькою культурою². Не випадково, що ще у дрогибицький період І.Франко переклав уривки з “Пісні про Нібелунгів”, під враженням від п’єс Ф.Шіллера створив свої перші драматичні твори (“Славой і Хрудос”, “Три князі на один престол”). Переїхавши 1875 р. до Львова, він далі працює на перекладацькій ниві, приділяючи основну увагу творчій спадщині Й.В.Гете та Г.Гайне, зокрема до збірки творів Г.Гайне “Вибір поезії” (Л., 1892) увійшов і здійснений І.Франком переклад поеми “Німеччина. Зимова казка”. У збірці “Думи і пісні найзатніших європейських поетів” (Л., 1878) він умістив 2 поезії Й.В.Гете і 16 віршів Г.Гайне.

В українському франкознавстві тема “І.Франко й німецька культура” висвітлена доволі

¹ Пахльовська О. Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії // *Іван Франко* — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. — Л., 1998. — С.30.

² Мороз М. Літопис життя і творчості Івана Франка // *Франкознавчі студії*. — Вип. 2. — Дрогоби́ч, 2002. — С.343.

повно, хоча й потребує нової методологічної інтерпретації та поглиблення культурологічних висновків³.

За підрахунками Б.Бендзара⁴, загалом німецькомовний доробок І.Франка налічує 130 позицій. Його художні твори, автобіографічні та літературно-критичні статті, переклади німецькою мовою творів українських авторів публікувалися в 19 австрійських і німецьких газетах і журналах⁵, зокрема в “Die Zeit” (газета і журнал), “Österreichische Rundschau”, “Neue Revue”, “Die Wage”, “Zeitschrift für österreichische Volkskunde”, “Die Arbeiter-Zeitung”, “Aus fremden Zungen”, “Allgemeine Zeitung”, “Berliner Volksblatt”, “Deutsche Rundschau”, “Czernowitzer Tageblatt”, “Ruthenische Revue”, “Ukrainische Rundschau”, “Neue freie Presse”, “Neuzeit”, “Urquelle”, “Archiv für slavische Philologie”, “Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft”, “Hamburger Echo”, “Sächsische Arbeiter-Zeitung”, “Magazin für die Literatur des In- und Auslandes”⁶.

У художніх творах І.Франка німецькою мовою (“Свинська конституція” (1896), “Острий-преострий староста” (1897), “Мій злочин” (1898), “Історія одної конфіскати” (1899). “Розбійник і піп” (1900), “Із галицької “Книги битія” (1901), “Терен у носі” (1904), “Хома з серцем і Хома без серця” (1904), “Вівчар” (1907), “До світла!” (1903) та ін.) українська поетика своєрідно переплітається з багатим смисловим поліфонізмом німецької мови. Водночас їх публіцистичне спрямування або публіцистичний підтекст свідчать про те, що І.Франко використовував німецькі часописи як додаткову й дуже ефективну трибуну для пропаганди своїх демократичних поглядів та принципів⁷. І справді, деякі його твори, зокрема оповідання “Свинська конституція”, вельми гостро спрямоване проти державного австрійського бюрократизму, отримало великий розголос у німецькомовному світі, його передрукували п’ять німецькомовних часописів⁸.

Багато німецькомовних статей І.Франка, переважно на суспільно-політичну тематику, до сьогодні не перекладені українською мовою. Це, зокрема, “Eine Heldentat der eisernen Hand” (“Геройський вчинок залізної руки”) та “Symptomatisches aus Russland” (“Симптоматичне з Росії”), надруковані німецькими славістами Е.Вінтером і П.Кірхнером у виданні “Iwan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine”⁹; “Wie man in Galizien den Wind söet” (Neue freie Presse. — 1898). У “Die Zeit” були вміщені статті “Unmögliches in dem Lande der Ünmöglichkeiten” — “Неможливе в краї неможливого” (1899), “Die jüngste galizische Wahl” — “Найновіші вибори до галицького сейму” (1901), “Bauernstreiks in Ostgalizien” — “Селянські страйки в Східній Галичині” (1902), “Die Lemberger Unruhen” — “Львівські заворушення” (1902), “Ein Triumph der österreichischen Idee in Galizien” — “Триумф австрійської ідеї в Галичині” (1898), “Die Grosstaten des Herrn Bobrzyński” — “Великі діяння пана Бобринського” (1901), “Das Polentum nach

³ Див. зокрема: Ярема Я. Іван Франко і “Фауст” Гете. — К., 1956; Ярема Я. Іван Франко і творчість Генріха Гейне // *Рад. літературознавство*. — 1960. — № 1; Ярема Я. Становлення Івана Франка як літературного критика і Готхольд-Ефраїм Лессінг // *ЗНТШ*. — Т.СС-XXIX. — Л., 1995; Журавська І. Іван Франко і зарубіжна література. — К., 1961; Рудницький Л. Іван Франко і німецька література. — Мюнхен, 1974; Бендзар Б. Німецькомовна творчість Івана Франка. — К., 1969; Зимомря М. Переклади творів Івана Франка німецькою мовою. — Ужгород, 1970.

⁴ Бендзар Б. Творча спадщина І.Франка німецькою мовою // *Іван Франко* — майстер слова і дослідник літератури. — К., 1981. — С. 263.

⁵ Там само. — С. 264.

⁶ Зимомря М. Übersetzungskritik und ihre Stellung im Rezeptionsprozess (Entwicklungstendenzen der Aufnahme von I.Frankos Werken in Deutschland und Österreich) // *Studia o przekładzie. Pod redakcją P.Fasta*. — Katowice, 1999. — Nr. 9. — С. 205–212.

⁷ Див.: Зимомря М. Ukrainische Bemühungen um die Einbürgerung Schewtschenkos in Deutschland // *Der revolutionäre Demokrat Taras Schewtschenko. Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und im westslawischen Sprachgebiet*. Hrsg. von E.Winter, G.Jarosch. — Berlin, 1976. — S. 128–136.

⁸ Зимомря М. Iwan Franko // *Die Rezeption ukrainischen Literaturgutes im deutschen Sprachgebiet von den Anfängen bis 1917*. Ein Beitrag zur Geschichte der ukrainisch-russisch-deutschen Literaturbeziehungen. — Berlin, 1972. — S. 465.

⁹ Див.: Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Hrsg. von Winter E., Kirchner P. — Berlin, 1963.

zwei Fronten” — “Поляки на два фронти” (1901), “Die Vorgänge an der Lemberger Universität” — “Події у Львівському університеті” (1903), “Drei Riesen im Kampfe um einen Zwerg” — “Три велетні у боротьбі за карлика” (1907), “Die slawischen Brüder” — “Слов’янські брати” (1898), “Die Folter in Galizien” — “Торттури в Галичині” (1900). У “Neuzeit” за 1896 р. вміщено статтю “Der Jesuitismus in der Judenfrage” — “Єзуїтизм у єврейському питанні”, а в “Allgemeine Zeitung” за 1901 р. — “Polono-Ruthenica aus Galizien” — “Полоно-рутеніка в Галичині”.

Усі ці матеріали можна поділити на три групи: 1) статті академічного характеру з філології, етнографії і фольклористики, мета яких — засвідчити своєрідність української культури; 2) літературно-критичні виступи, переважно про польську й українську літератури, доволі фрагментарні, які, очевидно, вписувалися в загальний контекстповідомлень про слов’янські літератури; 3) публіцистичні статті гостро політичного змісту на актуальні теми, що мали привернути увагу німецькомовного світу, та й усієї демократичної громадськості Європи, до болючих проблем українців Галичини.

Отже, як бачимо, І.Франко повною мірою використовував свій таланти, аби українська культура стала повноправною складовою європейського культурного дискурсу. Цій меті, крім уже згаданих, особливо прислужилися три його концептуальні студії про історію української літератури: “Literatura ukrajinska (maloruska)” (“Slovanskýpøehled”. — 1898. — Ч.1, 2; 1899. — Ч.6), “Южнорусская литература” (написана для “Энциклопедического словаря Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона”) та “Українці”, написана 1906 року німецькою мовою та перекладена О.Ашботом угорською для угорської мовної енциклопедії світової літератури.

Варто зазначити, що і в написаних українською мовою наукових і критичних публікаціях І.Франко наполегливо доводив український характер давньоруської літератури та історії IX—XIII ст. Водночас в іншомовних публікаціях він уникає наукової полеміки на цю тему. Очевидно, це пояснюється, по-перше, відсутністю широкого поля друку, необхідного для такої масштабної теми; по-друге, І.Франко не вважав за можливе похитнути авторитет російської науки, фальшиві положення якої та міфологеми стосовно культури Київської Русі були доволі поширеними в Європі; і по-третє, він шукав для себе такі наукові теми, над якими мало хто працював і освоєння яких сприяло утвердженню української культурної традиції.

Приміром, І.Франко доволі активно досліджував культуру українського бароко; його перу належить, зокрема, низка ґрунтовних студій про письменство, етнографію і фольклор XVI—XVIII ст. Однак цей пласт культури, особливо художня література, видавався йому вторинним у тому сенсі, що українське літературне бароко розвивалося під значним західним (переважно польським) культурним впливом. До того ж, на той час уже існували наукові студії про українську барокову культуру російських учених Н.Тихонравова, А.Афанасьєва, А.Попова, І.Срезневського, А.Соболевського, Н.Нікольського та інших і розгортати полеміку з ними не було можливостей. Отже, І.Франкові і тут треба було шукати власний напрям досліджень.

Популяризувати український романтизм, фрагментарний і маловиразний (окрім кількох глибинних явищ, як от поезія Т.Шевченка чи творчість М.Гоголя) порівняно з культурами інших слов’янських народів, було справою малоперспективною. Скажімо, за характером і параметрами драматизму українська романтична література явно поступалася народним думам, які на європейському фольклорному тлі виглядали особливо своєрідно та монументально. Так само українська реалістична література, що перебувала ще у стані становлення, яку творив, зокрема, і сам І.Франко, не могла бути тим культурним енергетичним ядром, естетика якого змогла б здивувати Європу.

Отже, І.Франко мусив прокласти власний самобутній шлях як інтерпретатор культури. Насамперед об’єктом його уваги стала українська апокрифічна традиція, на той час майже не досліджена.

У невеличкій статті “Народне повір’я з українських апокрифів” (“Urguelle. Eine Monatsschrift für Volkskunde”. — 1898. — Т.ХІ) учений привертає увагу німецькомовного читача до такого явища, як інкультурація біблійної мудрості й поетики, коли численні

релігійні сюжети, потрапляючи на етнічний ґрунт різних, часто цивілізаційно далеких народів, набували своєрідного звучання. “Тепер апокрифами називають, — пише І.Франко, — велику кількість творів як старо-, так і новозавітного змісту, які почасти хоч і спираються на давніх переказах, але, як це доведено, виникли досить пізно, між другим століттям до початку нашої ери і п’ятим століттям нашої ери, містять велику кількість вигаданих подробиць і єретичних вчень, викладені або відкрито з метою єретичної пропаганди, або сяк-так перероблені і “підчищені” в дусі церковної ортодоксальності, були пристосовані щойно в пізніших обробках до вимог набожних навчань. Деякі з цих творів були написані первісно арамейською, а більшість — грецькою мовою, а потім у Середньовіччі обійшли весь цивілізаційний світ у латинських, церковнослов’янських, коптійських, арабських, вірменських, грузинських й інших перекладах та переробках. Вони зробили великий, хоч досі належно ще не оцінений вплив на уми багатьох поколінь. Звичайно, можна побачити і зворотний процес, коли в різних народів незалежно від апокрифів навколо отого єврейсько-грецького ядра групувалися, кристалізуючись, розвинені народні елементи, і таким чином утворювалися нові апокрифи, яких ніколи не було у грецькій мові, або склалися епізоди та екскурси, відсутні у текстах, перекладених із грецької мови”¹⁰. І.Франко наголошує: коли дослідник прагне “охопити широкі культурно-історичні горизонти”, то саме ці новіші переробки й доповнення, побудовані на “народній фантазії і народних повір’ях”, мають стати основним об’єктом для вивчення (1, 314).

З середини 1890-х років І.Франко почав масштабну працю над українськими апокрифами, плануючи видати їх якнайповнішим корпусом. У 1896—1910 рр. було опубліковано 5 томів апокрифів у серії “Пам’ятки української мови та літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка”. До сьогодні цей науково-видавничий проект залишається неперевершеним за своїм фаховим рівнем.

Українську духовну спадщину І.Франко популяризує в європейському науковому світі. У віденському журналі “*Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*” (1904. — № 4) він друкує невеликий уривок зі своїх досліджень “Церковнослов’янський апокриф про 72 імені Бога”. При цьому вчений наголошує, що згаданий апокриф має велику традицію саме на слов’янському ґрунті, а не пов’язаний лише з румунською традицією, як стверджувалося у працях німецьких учених.

У двох числах журналу “*Zeitschrift für die neutesamentliche Wissenschaft*” (1902, 1906 роки) І.Франко друкує доволі велику студію “Причинки до вивчення церковнослов’янських новозавітних апокрифів”. Стаття прикметна тим, що в ній синтезуються основні висновки німецьких і російських науковців-апокрифологів і подається низка важливих уточнень і доповнень.

Завдяки наполегливій праці І.Франкові вдалося привернути увагу європейських учених до українського аспекту в такій специфічній і малознаній філологічній галузі, як апокрифологія.

1907 року у віденському журналі “*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*” І.Франко публікує статтю “Найстарша українська народна пісня” (Зошит 1-2). У цій розвідці дослідник наголошує, що народна пісня “Стефан-Вовода”, записана чеським релігійним діячем XVI ст. Яном Благославом, вирізняється глибоким ліризмом і драматизмом сюжету; розкриває І.Франко й інтертекстуальні зв’язки твору зі східноєвропейськими народними піснями. Водночас він укотре використовує німецькомовну трибуну, щоб висвітлити особливості історичної долі українського народу та багатство його культури. “Українські народні пісні здавна приваблюють увагу не тільки етнографів, але й широких кіл передової суспільності, і все це завдяки їхній чарівній мелодійності, свіжості й щирості почуття, образному багатству слова та правдивості” (37, 216), — зазначає дослідник і тут же подає характеристику українського народу, котрий, “незважаючи на тяжку долю свого існування, яке в багатьох відношеннях не можна назвати гідним людини, ще й досі відзначається незвичайною жвавістю розуму, поетичною наснагою, а разом з тим дивовижною силою зберігати

¹⁰ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 1. — К., 1980. — С.313. Далі том (курсивом) і сторінку видання зазначаємо в тексті.

свої прадавні традиції” (37, 216). Послугуючись дослідженнями англійських і французьких етнографів, І.Франко доводить, що українська фольклорна традиція існує вже тисячу років, що її коріння сягає “старокнязівської Русі”, тобто декларує перед німецькомовним світом, який тоді перебував під цілковитим впливом російських історичних та культурологічних теорій, самотутність і стародавнє походження української культури й нації.

Варто наголосити й на тому, що іноземному читачеві І.Франко презентує українську пісню як “прямого законного нащадка боярських та дружинних пісень, найдавніші пам’ятки яких ми маємо в староруських писемних переказах, зокрема у відомому “Слові о полку Ігоревім”, а також у чудовому фрагменті про половецького співця Оря” (27, 319).

Важливим аспектом Франкової студії стають спостереження, пов’язані з міжнаціональними взаємовпливами, які він виявляє на прикладі однієї пісні. І сама тема пісні (татарсько-турецька загроза, завзяття волоського князя), і символіка Дунаю засвідчують давні і драматичні зв’язки України з балканським світом. Для І.Франка ця пісня “цікава з історичного погляду” ще й як приклад колишнього “бойового братерства “українців і румунів” (37, 220). Зіставивши текст української пісні “Стефан-воєвода” та російської народної пісні зі збірки І.Сахарова “Сказания русского народа” “Ой ты наш батюшка, тихой Дон...” і виявивши в них низку подібних моментів, учений доходить висновку, що російський варіант — переспів української пісні, створеної значно раніше. За словами І.Франка, “переспів був, очевидно, здійснений не пізніше XVI ст., коли почастишали зустрічі українських і донських козаків — згадаймо хоча б пригоди галерників, про яких на початку XVII ст. розповідали італійські брошури і котрі скінчилися перемогою невільників над командою турецького корабля і висадженням на побережжі Сицилії. Невільними веслярами на цій галері були головно запорозькі і донські козаки; саме їхнім розповідям та італійським брошурам ми завдячуємо появу однієї з найдивовижніших пісень, так званої “Думи про Самійла Кішку”. Тому й не дивно, що донські козаки перейняли від своїх дніпровських побратимів також славу пісню про Стефана-воєводу і переробили її на свій лад. Цей факт не викликає у мене жодного сумніву, він і спонукав мене під час реконструкції тексту нашої пісні запозичити дещо з пісні російської” (37, 221).

Подібну спрямованість мала також Франкова стаття “Як творилася слов’янська міфологія” (“Archiv für slavische Philologie”. — 1907. — Т.29). Тут дослідник уточнює одну деталь щодо фольклорних студій російського вченого А.Веселовського. При цьому він посилається на етнографічні знахідки галицького вченого М.Зубрицького, засвідчуючи вагомість українського елемента в ширших слов’янознавчих, навіть середньоевропейських етно-фольклорних студіях.

Про полемічний науковий талант І.Франка свідчить стаття “Причинки до критики джерел староруських пам’яток” (“Archiv für slavische Philologie”. — 1907. — Т.29). Вона містить відгуки на три наукові публікації про історію розвитку давньоукраїнської культури. У першому автор переконливо доводить безпідставність тверджень київського вченого Г.Бараца про існування національної нетерпимості в давній Русі, про утиски прихильників юдейського віровчення. У другому уточнює тези історика Є.Щепкіна про автора “Повісті врем’яних літ”, демонструючи при цьому чітке національно-державницьке бачення окремих тем та ідеологем літопису. У третьому відгукові, критикуючи тлумачення кількох темних місць у “Слові о полку Ігоревім” і їх німецький варіант, І.Франко докладно висвітлив основну проблематику та концепцію цього оригінального твору. Слід зазначити, що всі ці екскурси робилися ним на високому фаховому рівні, їх аналітика базувалася на достеменному знанні джерел, історичного й культурного контекстів.

Аналогічний доказовий зміст і спрямування мають Франкова розвідка “Маленькі знахідки із старослов’янської літератури та історії” (надрукована у збірнику “Jagix Festschrift”, виданому на пошану В.Ягича. — Берлін, 1908), незавершена ґрунтовна студія “Причинки до історії церковнослов’янської літератури” (перші три частини її надруковані в “Arhiv für slavische Philologie”. — 1913. — Т.35; 1914. — Т.36) та стаття

“Причинки до критики джерел кирило-мефодіївських легенд” (“Archiv für slavische Philologie”. — 1906. — № 3).

Очевидно, І.Франко планував розгорнути перед німецькомовним читачем ширшу картину взаємозв'язків української культури та етнографії із середньо- та східноєвропейськими. Однак тяжка недуга, родинні обставини та лихоліття світової війни перервали цю працю.

Розглянуті аспекти Франкових виступів у німецькомовних наукових виданнях засвідчують, що український учений систематично працював задля розширення діапазону сприйняття української культури у світі. Він передусім акцентував увагу на давності її існування та самобутності, на включеності в широкую східноєвропейську візантійську духовну й естетичну традиції. І.Франко в основному працював за методом доповнення, прагнучи своїми переважно невеликими екскурсами уточнити, поглибити, увиразнити той чи той аспекти української давньої літератури та фольклору. При цьому він, усвідомлюючи загрозу культурного поглинання російською філологічною наукою українського чинника, майже в кожній своїй публікації про давню українську літературу демонстрував первинність українських літературних зразків, їхні глибинні зв'язки з літературними традиціями інших народів Середньої Європи, передусім культурами Балкан.

Франків погляд на церковну літературу вирізнявся фактологічністю, раціональністю, методологічністю та системністю. Німецькомовні студії вченого органічно впливали з його досліджень давньої української літератури й культури, написаних українською мовою. Зауважмо: загальна концепція Франкових наукових розробок у сфері давньої української культури була вельми пропагандистською. Учений завжди намагався презентувати українську культуру у вигідному світлі: наголошував на її цивілізаційній самобутності, глибині й багатстві народних традицій, на особливому ліризмі та естетичній оригінальності українських літературних і фольклорних інтерпретацій, порушував проблему нищення української старовини. Отже, саме І.Франка можна по праву вважати одним із перших фундаторів тієї важливої наукової концепції, якою виступає візія української культурної традиції — самобутньої землеробсько-православної причорноморської цивілізації, що завжди гармонійно поєднувала в собі культурні впливи Сходу й Заходу. ■

Ярослав Розумний

“НАРОДЕ МІЙ, ТВОЇМ БУДУЧИМ ДУШУ Я ТРИВОЖУ”

Синові Івана Франка — Тарасові,
моєму вчителєві, присвячую.

Є багато можливих тем для розмови про Івана Франка в 150-річчя від його народження. Можна говорити про Франка-поета, літературного критика, історика літератури; про Франка — члена європейських академій наук, політичного мислителя і, врешті, про його сліди в українському мисленні. Але в нашому часі, коли на землі Франка приглушено національне, де чужовладдя ділить його країну на “регіони” з мовою й інтересами чужої держави, а особисте піднеслось над суспільним, — у такій реальності необхідно говорити про Франкового “цілого чоловіка”, про мудрість державних провідників та про Франків народ.

Застановимось над трьома його персонажами — Каїном, Іваном Вишенським та Мойсеєм. Кожний із них — відбитка росту, ідеалів і страждань самого Франка, бо “скрізь і завсігди, — говорив Франко, — у мене була одна провідна думка — служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям”.

І такими він творив своїх героїв — вічних шукачів доріг до свого народу, людства й до себе самого. Усі вони етично наснажені та мислять категоріями гуманно поєданого особистого із загальним. Така була доба й така була потреба. Вона не змінилась.